

Το Τσελιγκάτο: Ένας Θεσμός Επιτυχούς Αυτοδιαχείρισης Των Κοινών

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

ΦΩΤΕΙΝΗ ΝΑΣΙΩΚΑ

Επιστημονικός Συνεργάτης

Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Περίληψη

Οι κοινόκτητοι πόροι, ή απλά κοινά, αποτελούν μια ειδική κατηγορία πόρων (φυσικών ή τεχνητών) που λόγω της μη-αποκλειστικότητας και της αφαιρεσιμότητας τους γίνονται αντικείμενο υπερεκμετάλλευσης και οδηγούνται σταδιακά στην υποβάθμιση και την καταστροφή, γνωστή ως «τραγωδία των κοινών». Κλασικό παράδειγμα τέτοιων πόρων αποτελούν οι βοσκότοποι, οι οποίοι τα τελευταία χρόνια αντιμετωπίζουν έντονα προβλήματα υποβάθμισης. Ωστόσο αυτό δεν συνέβαινε παλαιότερα, όπου άτυποι θεσμοί διακυβέρνησης, τα γνωστά τσελιγκάτα, διασφάλιζαν την βέλτιστη χρήση και διαχείριση των βοσκοτόπων, με αποτέλεσμα τη διατήρηση και τη μακροβιότητα τους. Τα τσελιγκάτα οργανώνονταν σε μια συλλογική βάση αυτοδιαχείρισης από τοπικές ομάδες κτηνοτρόφων, που θεσπίζοντας κατάλληλους και λειτουργικούς κανόνες χρήσης και διαμορφώνοντας ένα πλαίσιο ελέγχου και επιβολής των κανόνων αυτών, κατάφεραν να διασφαλίσουν τη αιεφόρο διαχείριση και την προστασία του πόρου.

Λέξεις κλειδιά:

Κοινόκτητοι πόροι, κοινά, θεσμοί, βοσκότοποι, τσελιγκάτο

1. Εισαγωγή

Οι κοινόκτητοι πόροι, ή απλά κοινά, αποτελούν φυσικούς ή τεχνητούς πόρους στους οποίους αποδίδονται τα χαρακτηριστικά της μη αποκλειστικότητας και αφαιρεσιμότητας, καθώς είναι πολύ δύσκολο (ή πολύ δαπανηρό) να αποκλεισθεί κάποιος από τη χρήση τους ενώ η χρήση από κάποιον μειώνει τη διαθέσιμη ποσότητα για τους υπόλοιπους (Feeny et al. 1990, Ostrom 1990). Αυτά τα

χαρακτηριστικά οδηγούν σε εξωτερικότητες που εμποδίζουν τη βέλτιστη χρήση και την αποτελεσματική διατήρηση του πόρου στο χρόνο (Varian 2006).

Η διαμόρφωση ξεκάθαρων και αξιόπιστων περιουσιακών δικαιωμάτων αποτελεί σημαντικό βήμα στην επίλυση του προβλήματος και την «εσωτερικοποίηση» της εν λόγω εξωτερικότητας (Wade 1987, Ostrom 1990, Walker et al. 1990). Όπως υποδεικνύει το θεώρημα Coase (1960), όταν τα δικαιώματα είναι πλήρως καθορισμένα και τα κόστη συναλλαγής χαμηλά, επέρχεται αποτελεσματική κατανομή των πόρων (δηλ. βέλτιστη χρήση) ανεξάρτητα από την κατανομή των δικαιωμάτων. Δηλαδή η διατήρηση και μακροβιότητα του πόρου είναι εφικτή σε όποιον και αν αποδοθούν τα περιουσιακά δικαιώματα (είτε σε ιδιώτες είτε στο κράτος σε ένα πλαίσιο κεντρικού σχεδιασμού) με την προϋπόθεση ότι θα ορισθούν με σαφήνεια και θα εφαρμοστούν με αξιόπιστο τρόπο (δηλ. με αξιόπιστες διαδικασίες ελέγχου και επιβολής κυρώσεων στους παραβάτες).

Για να επιτευχθεί αυτό απαιτείται ένα πλαίσιο (τυπικών και άτυπων) θεσμικών ρυθμίσεων ή, όπως το ονομάζει ο Williamson (1975 1985) μια δομή διαχείρισης ή δομή διακυβέρνησης, όπου προσδιορίζονται κανόνες πρόσβασης και χρήσης αλλά και μηχανισμοί ελέγχου και επιβολής των κανόνων και επίλυσης των προβλημάτων (Ostrom et al. 1999, Agrawal 2003). Τρεις τέτοιες δομές έχουν προταθεί στη βιβλιογραφία (Adhikari 2001): η ιδιωτικοποίηση (ή εκ των κάτω διαχείριση) όπου τα δικαιώματα αποδίδονται σε ιδιώτες, η κρατικοποίηση (ή εκ των άνω διαχείριση) όπου το κράτος διατηρεί τα πλήρη δικαιώματα, και η κοινοτικοποίηση (ή αυτοδιαχείριση) όπου τα δικαιώματα αποδίδονται σε ομάδα χρηστών, ή σύμπραξη παικτών, οι οποίοι μοιράζονται την εξουσία και την ευθύνη στη διαχείριση του πόρου.

Η παρούσα εργασία έρχεται να συνεισφέρει στη συζήτηση που αφορά την τρίτη δομή διακυβέρνησης, μελετώντας τη ύπαρξη αποτελεσματικών πρακτικών και πλαισίων αυτοδιαχείρισης των κοινών, πέραν των τυπικών δομών της ιδιωτικοποίησης και της κρατικοποίησης. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία μελετά τους βοσκοτόπους ως κοινούς πόρους και αναλύει το τσελιγκάτο ως μια θεσμική δομή αποτελεσματικής διαχείρισης των πόρων αυτών. Στόχος είναι από τη μια η διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου για την ανάλυση των βοσκοτόπων ως κοινά, και από την άλλη η μελέτη των χαρακτηριστικών του τσελιγκάτου (δομή, μηχανισμοί, λειτουργία) που το κατέστησαν έναν ιστορικά επιτυχημένο θεσμό διαχείρισης και συντήρησης των βοσκοτόπων. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται δευτερογενείς πηγές. Αυτές αφορούν ιστορικές μελέτες που αναλύουν τα χαρακτηριστικά και την

εξέλιξη του τσελιγκάτου.

Η εργασία είναι δομημένη ως εξής. Στη δεύτερη ενότητα αναπτύσσεται το θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με τους κοινούς πόρους και συζητά ζητήματα ορθής διαχείρισής τους. Η τρίτη ενότητα εστιάζει στους βοσκότοπους, οι οποίοι προσδιορίζονται ως κοινοί πόροι. Στην τέταρτη ενότητα εξετάζεται το τσελιγκάτο ως θεσμός διαχείρισης των κοινών. Τέλος, επισημαίνονται κάποια βασικά συμπεράσματα που απορρέουν.

2. Δομές διακυβέρνησης των κοινών

Σημαντικό σταθμό στη σύγχρονη βιβλιογραφία των κοινών αποτελεί το άρθρο του Hardin (1968) ο οποίος χρησιμοποιώντας το χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός βοσκότοπου ανοιχτής πρόσβασης (όπου δεν υπάρχουν προσδιορισμένα πλήρη περιουσιακά δικαιώματα), υπέθεσε ότι κάθε ορθολογικός βοσκός ενεργώντας με γνώμονα το ατομικό του όφελος θα έχει κίνητρο να εκτρέφει όλο και περισσότερα ζώα παρά το γεγονός ότι ο πόρος έχει συγκεκριμένη και περιορισμένη βοσκοϊκανότητα. Η δράση αυτή προκύπτει από το γεγονός ότι ο κάθε χρήστης επωμίζεται ένα μόνο μέρος από το κόστος που προκύπτει από την υπερβόσκηση, ενώ καρπώνεται όλο το όφελος από κάθε επιπρόσθετο ζώο.

Ο Hardin με αυτό το παράδειγμα καταδεικνύει ότι τα κοινά υπόκεινται νομοτελειακά σε μαζική υποβάθμιση και καταστροφή (η λεγόμενη «τραγωδία των κοινών»). Οι λόγοι αυτής της υποβάθμισης οφείλονται στην ορθολογική επιδίωξη αύξησης του ατομικού οφέλους βραχυπρόθεσμα και στην αναγκαστική αγνόηση του κοινωνικού – συλλογικού κόστους από την υπερ-εκμετάλλευση του πόρου. Έτσι αν δεν διαμορφωθεί μια κατάλληλη θεσμική δομή διαχείρισης/διακυβέρνησης των πόρων, που να καθορίζει, να κατανέμει, να ελέγχει και να επιβάλλει περιουσιακά δικαιώματα, οι πόροι θα υπερ-χρησιμοποιηθούν, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση και τελικά την καταστροφή τους. Στο πλαίσιο αυτό οι λύσεις που προτείνει ο Hardin είναι η απόδοση των περιουσιακών δικαιωμάτων σε κάποιο ιδιοκτήτη, είτε αυτός είναι κάποιο πρόσωπο (ιδιωτικοποίηση), είτε είναι το κράτος (κρατικοποίηση).

Ωστόσο, υπάρχουν αναλυτές (με κύριο εκφραστή την βραβευθείσα με Νόμπελ Οικονομικών για τη δουλειά της αυτή, Elinor Ostrom) οι οποίοι υποστηρίζουν ότι οι λύσεις τόσο της ιδιωτικοποίησης όσο και της κρατικοποίησης τείνουν να περιορίζουν τα δικαιώματα και τις δράσεις των ίδιων των χρηστών και να καταστρέφουν τις προσωπικές σχέσεις (θεσμικό κεφάλαιο) που χαρακτηρίζουν τις τοπικές κοινότητες,

μειώνοντας μακροπρόθεσμα την αποδοτικότητα των πόρων και ζημιώνοντας την τοπική κοινωνία.

Εμπειρικές μελέτες τείνουν να επιβεβαιώνουν τους παραπάνω ισχυρισμούς καθιστώντας γνωστό ότι ούτε η κρατικοποίηση ούτε η ιδιωτικοποίηση μπορούν απόλυτα να αποτρέψουν την τραγωδία των κοινών, ως εκ τούτου δεν αποτελούν μοναδικές κατευθύνσεις για την επιτυχή διαχείριση των πόρων αυτού του τύπου (Μπριασούλη 2003). Ως αποτέλεσμα, μια τρίτη λύση, αυτή της αυτοδιαχείρισης ή κοινοτικοποίησης, κερδίζει συνεχώς έδαφος (Ostrom 1990). Σύμφωνα με αυτή, τα περιουσιακά δικαιώματα αποδίδονται στους ίδιους τους χρήστες ή σε σύμπραξη παικτών με βάση τους χρήστες (περιλαμβάνοντας την τοπική κοινότητα, το κράτος, μη κυβερνητικούς οργανισμούς και άλλους εταίρους), οι οποίοι μοιράζονται την εξουσία και την ευθύνη διαχείρισης του πόρου (Wade 1988, Μπριασούλη 2003).

Η αυτοδιαχείριση αναδεικνύεται ως αποτελεσματικότερη δομή, ιδίως σε περιπτώσεις όπου οι χρήστες είναι ικανοί, όπως αναφέρει η Ostrom (2006), να επικοινωνούν αποτελεσματικά μεταξύ τους και να σχεδιάζουν και να επιβάλλουν τους δικούς τους «τοπικούς» κανόνες και θεσμούς. Αυτή η δομή διακυβέρνησης, λοιπόν, απαιτεί την ύπαρξη εμπιστοσύνης και συνεργασίας στη λήψη αποφάσεων και την επιβολή των συναποφασισμένων κανόνων μεταξύ των μελών της κοινότητας (Μπριασούλη 2003).

Σύμφωνα με την Μπριασούλη (2003), η θέσπιση μηχανισμών και δομών αυτοδιαχείρισης στηρίζεται στην υπόθεση ότι πρώτον, οι χρήστες έχουν προσωπικό συμφέρον στη διατήρηση και στη διαχείριση του πόρου, και δεύτερον, ότι η συνεργασία των παικτών είναι ουσιαστική. Απαραίτητη, επιπλέον, είναι η απάλειψη συνθηκών ανοιχτής πρόσβασης στους πόρους, δηλ η διαμόρφωση πλήρους δικαιωμάτων καθώς και η «ισόρροπη» κατανομή τους στους χρήστες. Η εφικτότητα αυτών εξαρτάται, σύμφωνα με την Μπριασούλη (2003), από τους εξής πέντε παράγοντες:

- α) την ύπαρξη παράδοσης αυτορρύθμισης (self-regulation) και ήθους συλλογικής ευθύνης και φροντίδας (stewardship ethic) από τους χρήστες,
- β) την ύπαρξη κατάλληλων τοπικών και εθνικών υποστηρικτικών θεσμών,
- γ) το βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων,
- δ) την νομική προστασία των διαμορφούμενων περιουσιακών δικαιωμάτων από το κράτος, και
- στ) την ύπαρξη οικονομικών κινήτρων στους χρήστες να διατηρήσουν τον πόρο.

Υποστηρίζεται ότι η αυτοδιαχείριση μπορεί να παράγει αποτελεσματικούς θεσμούς, με συνέπεια την επιτυχή διαχείριση και τη μακροβιότητα του πόρου. Βέβαια, για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Παρά τη διαφορετικότητα των περιπτώσεων οι μελετητές συγκλίνουν σε μια σειρά τέτοιων κριτηρίων (που έχουν αναδειχτεί και επιβεβαιωθεί από εμπειρικές μελέτες). Στον παρακάτω Πίνακα παρουσιάζονται συνολικά αυτές οι προϋποθέσεις όπως έχουν διαμορφωθεί από τις μελέτες των τεσσάρων σημαντικότερων ερευνητών του θέματος (Agrawal, Baland και Platteau, Ostrom και Wade) και ενοποιήθηκαν από τον Agrawal (2001 2003).

Πίνακας 1. Κριτικές συνθήκες για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών
<p>(1) Χαρακτηριστικά της ομάδας των χρηστών</p> <ul style="list-style-type: none"> i) Μικρό μέγεθος (RW, B&P) ii) Σαφώς προσδιορισμένα όρια (RW, EO) iii) Κοινές νόρμες (B&P) iv) Επιτυχείς εμπειρίες από το παρελθόν - κοινωνικό κεφάλαιο (RW, B&P) v) Κατάλληλη ηγεσία - εξοικειωμένη με μεταβαλλόμενα εξωτερικά περιβάλλοντα, συνδεδεμένη με την τοπική παραδοσιακή ελίτ (B&P) vi) Αλληλεξάρτηση μεταξύ των μελών της ομάδας (RW, B&P) vii) Ετερογένεια χαρισμάτων, ομογένεια ταυτοτήτων και ενδιαφερόντων (B&P) viii) Χαμηλό επίπεδο φτώχειας (AA)
<p>(2) Χαρακτηριστικά του συστήματος των πόρων</p> <ul style="list-style-type: none"> i) Μικρό μέγεθος (RW) ii) Σαφώς προσδιορισμένα όρια (RW, EO) iii) Χαμηλά επίπεδα κινητικότητας (AA) iv) Δυνατότητες αποθήκευσης των ωφελειών από τον πόρο (AA) v) Προβλεψιμότητα (AA)
<p>(1&2) Σχέση μεταξύ των χαρακτηριστικών των πόρων και των χαρακτηριστικών της ομάδας</p> <ul style="list-style-type: none"> i) Επικάλυψη μεταξύ της περιοχής κατοικίας των χρηστών και της θέσης του πόρου (RW, B&P) ii) Υψηλά επίπεδα εξάρτησης των μελών της ομάδας από το σύστημα των πόρων (RW) iii) Δικαιοσύνη στον καταμερισμό των ωφελειών από τους κοινούς πόρους (B&P) iv) Χαμηλά επίπεδα ζήτησης από τους χρήστες (AA) iv) Σταδιακή αλλαγή στο επίπεδο ζήτησης (AA)
<p>(3) Θεσμικές ρυθμίσεις</p> <ul style="list-style-type: none"> i) Οι κανόνες είναι απλοί και κατανοητοί (B&P) ii) Οι κανόνες πρόσβασης και διαχείρισης έχουν επινοηθεί τοπικά (RW, EO, B&P) iii) Ευκολία στην επιβολή κανόνων (RW, EO, B&P) iv) Κλιμακούμενες κυρώσεις (RW, EO) v) Διαθεσιμότητα χαμηλού κόστους εκδίκασης διαφορών (EO)

vi) Υποχρέωση λογοδοσίας των ελεγκτών και άλλων υπευθύνων στους χρήστες (EO, B&P)
(1&3) Σχέση μεταξύ του συστήματος πόρου και των θεσμικών ρυθμίσεων
i) Περιορισμοί στη συγκομιδή ώστε να ανανεώνονται οι πόροι (RW, EO)
(4) Εξωτερικό περιβάλλον
i) Τεχνολογία:
α) Χαμηλού κόστους τεχνολογία αποκλεισμού (RW)
β) Ο χρόνος προσαρμογής σε νέες τεχνολογίες σχετίζεται με τα κοινά (AA)
ii) Χαμηλά επίπεδα συνάρθρωσης με εξωτερικές αγορές (AA)
iii) Σταδιακή μεταβολή στη συνάρθρωση με τις εξωτερικές αγορές (AA)
iv) Το κράτος:
α) Οι κεντρικές κυβερνήσεις δεν θα πρέπει να υποσκάπτουν την τοπική αυτοδιοίκηση (RW,EO)
β) Υποστηρικτικοί εξωτερικοί θεσμοί που επιβάλλουν κυρώσεις (B&P)
γ) Κατάλληλα επίπεδα εξωτερικής βοήθειας ώστε να υπάρχει αποζημίωση των τοπικών χρηστών για τις δραστηριότητες προστασίας τους (B&P)
δ) Ιεραρχικά επίπεδα κατοχής δικαιωμάτων χρήσης, παροχής, επιβολής, διακυβέρνησης (EO)

RW: Wade (1988), EO: Ostrom (1990), B&P: Baland & Platteau (1996), AA: Agrawal (2003)

Πηγή: Agrawal (2001 2003), σελ. 1659 (2001), 253 (2003)

3. Οι βοσκότοποι ως κοινά

Όπως ειπώθηκε ήδη από τον Hardin, την Ostrom αλλά και άλλους ερευνητές, οι βοσκότοποι αποτελούν κλασικό παράδειγμα πόρων, οι οποίοι όχι μόνο εντάσσονται στην κατηγορία των κοινών αλλά αντιμετωπίζουν σήμερα και σημαντικά προβλήματα υποβάθμισης. Αυτά οφείλονται τόσο στα φαινόμενα υπερβόσκησης ή υποβόσκησης, αλλά και στις πυρκαγιές που προκαλούνται λόγω φυσικών συνθηκών αλλά και από τους κτηνοτρόφους σε μια προσπάθεια «βελτίωσης¹» των βοσκοτόπων. Και τα τρία αυτά αποτελούν ιδιαίτερα σοβαρά προβλήματα που οδηγούν στην ερημοποίηση² και την υποβάθμιση του πόρου και του οικοσυστήματος γενικότερα (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006, Τσιώρας κ.α. 2006).

Το πρόβλημα φαίνεται να είναι εντονότερο στη χώρα μας λόγω των προβλημάτων αξιόπιστης διαμόρφωσης περιουσιακών δικαιωμάτων στον πόρο (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006). Η χρόνια ανυπαρξία ενός ολοκληρωμένου, σύγχρονου και αποτελεσματικού θεσμικού πλαισίου διαχείρισης των γαιών αυτών, το

¹ Βελτίωση γι' αυτούς σημαίνει έλεγχος των ανεπιθύμητων για τα ζώα φυτικών ειδών, ώστε να εγκατασταθεί μια περισσότερο επιθυμητή φυτοκοινότητα μετά την πυρκαγιά (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006).

² Σύμφωνα με τον ορισμό της Σύμβασης για την Καταπολέμηση της Ερημοποίησης των Ηνωμένων Εθνών (UNCCD), ερημοποίηση είναι η «...υποβάθμιση του εδάφους, του τοπίου και του βιοπαραγωγικού συστήματος της γης σε ξηρές, ημι-ξηρές και ύφυγρες περιοχές, ως αποτέλεσμα διαφορετικών παραγόντων όπως η αλλαγή του κλίματος και οι ανθρώπινες δραστηριότητες. Η υποβάθμιση αυτή σημαίνει μείωση ή απώλεια, σε αυτές τις περιοχές, της βιολογικής ή οικονομικής παραγωγικότητας και πολυπλοκότητας των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, των βοσκοτόπων, των δασών και δασικών εκτάσεων».

οποίο να αποδίδει αξιόπιστα περιουσιακά δικαιώματα είτε στο κράτος είτε σε ιδιώτες, οδηγεί σταθερά στην «τραγωδία» των βοσκοτόπων, την υποβάθμιση και τελικά στην καταστροφή τους (Μακέδος 2001).

Η πρώτη σύγχρονη προσπάθεια για τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης διαχείρισης των λιβαδιών στη χώρα μας έγινε το 1973 με το Νόμο 216/1973, «*Περί διαχείρισεως και βελτιώσεως των βοσκοτόπων*» (Α` 271). Ο Νόμος αυτός δεν τέθηκε σε ισχύ γιατί μεσολάβησε η μεταπολίτευση και η ψήφιση ενός άλλου Νόμου με παρόμοιες διατάξεις, Ν. 1734/1987 «*Βοσκότοποι και ρύθμιση ζητημάτων σχετικών με κτηνοτροφική αποκατάσταση και με άλλες παραχωρήσεις καθώς και θεμάτων που αφορούν δασικές εκτάσεις*» (Καποτάς 2010). Ωστόσο και αυτός ο Νόμος δεν εφαρμόστηκε ποτέ, μιας και κρίθηκε αντισυνταγματικός³ λόγω της ασάφειας ως προς το νομικό χαρακτήρα των βοσκοτόπων, καθώς απομόνωνε τις εκτάσεις αυτές από τις προστατευτικές διατάξεις της δασικής νομοθεσίας και περιόρισε τη χρήση τους μόνο στην παραγωγή βοσκήσιμης ύλης για τα αγροτικά ζώα (Μακέδος 2001).

Έτσι σήμερα στην χώρα μας, λόγω του θεσμικού κενού, οι βοσκότοποι αντιμετωπίζονται ως πόροι ανοιχτής πρόσβασης και χρησιμοποιούνται ελεύθερα από τα κοπάδια της κάθε περιοχής (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006). Ο κάθε κτηνοτρόφος δηλαδή χρησιμοποιεί τις εκτάσεις αυτές ως λαθρεπιβάτης (free-rider), με μόνο γνώμονα το ατομικό (βραχυχρόνιο) συμφέρον του και χωρίς να λαμβάνει καμία μέριμνα προστασίας και αειφόρου χρήσης τους (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006). Οι μελετητές αποδίδουν την αλόγιστη αυτή χρήση των βοσκοτόπων στον ορεινό και ημιορεινό χαρακτήρα των εκτάσεων (που καθιστούν την αστυνόμευση μια ιδιαίτερα δαπανηρή διαδικασία), αλλά και στο νεφελώδες ιδιοκτησιακό καθεστώς τους (την απουσία δηλαδή ξεκάθαρων περιουσιακών δικαιωμάτων) (Παπαναστάσης 1995). Όλα αυτά θέτουν σε κίνδυνο τους βοσκότοπους δημιουργώντας συνθήκες «τραγωδίας των κοινών» και επικείμενης καταστροφής του πόρου (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006).

Για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση αυτή απαιτείται ένα αποτελεσματικό και λειτουργικό θεσμικό πλαίσιο και μια αξιόπιστη πολιτική ρύθμισης της βόσκησης, η οποία θα σέβεται τις ανάγκες των κτηνοτρόφων και θα προστατεύει τα λιβαδικά και δασικά οικοσυστήματα της περιοχής (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006). Ένα από τα κύρια σημεία μιας τέτοιας πολιτικής για την αποτροπή της υπερβόσκησης και των

³ Πιο συγκεκριμένα το άρθρο 3 του Ν. 1734/1987, έρχεται σε αντίθεση με τα άρθρα 24 παρ.1 και 117 παρ.3 του Συντάγματος της χώρας του 1975. Επ' αυτού εκδόθηκε η 664/1990 απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας (Μακρής, 2002).

περιβαλλοντικών «τραγωδιών» είναι η απόδοση ξεκάθαρων περιουσιακών δικαιωμάτων και η διαμόρφωση μιας δομής διακυβέρνησης τέτοιας ώστε να αντιμετωπίζονται τα υπάρχοντα προβλήματα (Κανδρέλης και Παπαναστάσης 2006).

Φυσικά η λύση της αυτοδιαχείρισης ή κοινοτικοποίησης όχι μόνο ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις για αειφορία και περιβαλλοντική προστασία, αλλά συνάμα συμβάλλει στην ενίσχυση των κοινωνικών σχέσεων και του κοινωνικού κεφαλαίου μιας περιοχής με επιπτώσεις για τη μακροχρόνια ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στη χώρα μας. Ο Μακέδος (2001) υποστηρίζει ότι με την απόδοση ξεκάθαρων περιουσιακών δικαιωμάτων οι κτηνοτρόφοι θα συνδεθούν με τη γη, θα ενδιαφερθούν για την βελτίωσή της και θα αποκτήσουν κίνητρα να συνεχίσουν την άσκηση του επαγγέλματός τους. Τέτοιες οργανωμένες κτηνοτροφικές δομές, που διασφάλιζαν τη βιωσιμότητα του πόρου, αποτέλεσαν, με επιτυχία στο παρελθόν, τα τσελιγκάτα.

4. Το τσελιγκάτο ως θεσμός διαχείρισης των βοσκοτόπων

Ο θεσμός του τσελιγκάτου έκανε την εμφάνισή του στην περίοδο της τουρκοκρατίας και έσβησε περίπου στα τέλη του 1960. Ο θεσμός αυτός αποτέλεσε μια σημαντική δομή οργάνωσης της κτηνοτροφίας και της αποτελεσματικής αυτοδιαχείρισης των βοσκοτόπων με μακρά ιστορία και σημαντική παρουσία για την παραγωγική δομή και την ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (Αρσενίου 1972, Αικατερινίδης κ.α. 2002).

Ως θεσμός είχε πολλά κοινά στοιχεία με τους σύγχρονους οικονομικούς συνεταιρισμούς και η οργάνωσή του βασιζόταν στην αρχή της συλλογικής οργάνωσης και δράσης. Αποτελούνταν από μια σχετικά ομοιογενή κοινωνικά ομάδα κτηνοτρόφων, οι οποίοι ένωναν το κτηνοτροφικό τους κεφάλαιο σε ένα πλαίσιο κοινής διαχείρισης του κοπαδιού και της διαθέσιμης βοσκήσιμης γης⁴ (Αρσενίου 1972, Νιτσιάκος 1995, Δαμιανάκος 2002, Ασδραχάς 2003). Η εμφάνιση του θεσμού αυτού και η μετάβαση της κτηνοτροφικής παραγωγής σε αυτήν την μορφή οργάνωσης είχε τη βάση της στην έλλειψη διαθέσιμων βοσκοτόπων και εργατικών χεριών, στην ανάγκη για συνεργασία, άμυνα και συλλογική αντιμετώπιση των προβλημάτων της κτηνοτροφίας, και στην απουσία χρηματοδότησης των μικρών κτηνοτρόφων (Αρσενίου 1972, Hatziminaoglou 2005). Για να διατηρηθούν οι

---

⁴ Κάθε κτηνοτροφική οικογένεια που μετέχει σε τσελιγκάτο, διατηρεί όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας στα ζώα της.

βοσκότοποι που αποτελούσαν τη βάση της παραγωγικής δομής του τσελιγκάτου και της κτηνοτροφίας γενικότερα, τα μέλη ανέπτυξαν μια σειρά συλλογικών θεσμικών ρυθμίσεων και κανόνων που απέτρεπαν την ελεύθερη πρόσβαση από μη εξουσιοδοτημένα άτομα και διασφάλιζαν την αποτελεσματική χρήση και οικειοποίηση του πόρου.

Ερευνητές επισημαίνουν ότι το τσελιγκάτο προήγαγε την αποτελεσματική βόσκηση και την οικειοποίηση των βοσκοτόπων με τρόπο ολοκληρωμένο και αποτελεσματικό. Ο Παπαναστάσης (2003) χαρακτηριστικά αναφέρει ότι όσο υπήρχε το καθεστώς του τσελιγκάτου δεν είχε σημειωθεί καμιά περίπτωση υποβάθμισης των πόρων αυτών.

Στη βάση της άμεσης εξάρτησης των χρηστών από τον πόρο, οι πρώτοι ανέπτυξαν μια σειρά άτυπων θεσμικών ρυθμίσεων και κανόνων, επιτυγχάνοντας αποτελεσματικό έλεγχο στην πρόσβαση και τη χρήση και προστατεύοντας έτσι τον πόρο από την τραγωδία και την καταστροφή. Από τη διερεύνηση της βιβλιογραφίας προκύπτει ότι ο θεσμός αυτός πληρούσε τις προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης και επιτυχούς διαχείρισης.

Βασικό παράγοντα της μακροβιότητας του θεσμού αποτέλεσε η σαφώς καθορισμένη και συμπαγής ομάδα χρηστών, αφού κάποιος που δεν είχε ενταχθεί σε αυτή δεν μπορούσε να εκμεταλλευτεί τον πόρο είτε μόνος του είτε από κοινού με τα μέλη του τσελιγκάτου. Δηλαδή, κανείς εκτός ομάδας δεν είχε οποιοδήποτε δικαίωμα στον βοσκότοπο του τσελιγκάτου. Επιπροσθέτως, ο μικρός αριθμός της ομάδας χρηστών διευκόλυνε τη συνεργασία και τον εντοπισμό πιθανής παραβατικής συμπεριφοράς. Η ομάδα του τσελιγκάτου συνήθως περιελάμβανε τον τσέλιγκα, τρεις ή και περισσότερους σμίχτες, και οκτώ μέχρι δέκα βοσκούς (Αρσενίου 1972), οι οποίοι όριζαν ομάδες παρακολούθησης, ελέγχου και επιβολής κυρώσεων (υπό μορφή χειροδικίας πολλές φορές) κατά των ξένων εισβολέων στη γη.

Η ανάπτυξη της δυναμικότητας του τσελιγκάτου δεν ήταν απεριόριστη. Ο συνολικός αριθμός των ζώων που διατηρούσαν, και άρα και η συνολική παραγωγικότητα του τσελιγκάτου, μπορούσε να αυξηθεί μέχρι ενός ορίου, το οποίο ανταποκρινόταν στη βοσκοϊκανότητα των βοσκοτόπων. Έτσι, τα τσελιγκάτα, είχαν κίνητρα να θεσπίσουν λειτουργικούς κανόνες προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες αλόγιστης χρήσης, να συντηρήσουν τον πόρο, και να βελτιώσουν τη φέρουσα ικανότητα του (την πρώτη ύλη τους) ώστε να επιτύχουν το ανώτερο σημείο ανάπτυξής τους (Αρσενίου 1972).

Η περιορισμένη βλάστηση και βοσκοϊκανότητα του πόρου, ο μεγάλος βαθμός εξάρτησης των μελών του, τόσο βραχυχρόνια όσο και μακροχρόνια λόγω αδυναμίας εύρεσης διαφορετικής απασχόλησης (ή χρηματοδότησης), αποτέλεσαν ικανές συνθήκες για την ορθή διαχείρισή του. Έτσι διαμορφώθηκε (πιθανά μέσα από συνεχήs δοκιμές τύπου trial and error) ένα άριστο επίπεδο εκμετάλλευσης και θεσμών που διασφάλιζε την ορθή ρύθμιση της χρήσης και την αποφυγή καταστάσεων «τραγωδίας» (κάτι που δεν συμβαίνει σήμερα).

Οι τεχνικές βόσκησης που χρησιμοποιούνταν από τα τσελιγκάτα προστάτευαν και ταυτόχρονα αύξαναν την αποδοτικότητα των βοσκοτόπων, βελτιώνοντας τις οικονομίες κλίμακας και ελαχιστοποιώντας τα έξοδα. Συγκεκριμένα, το σύνολο των ζώων χωριζόταν σε μικρότερα κοπάδια, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους (δηλ. την ηλικία τους, τη φυσική τους κατάσταση κλπ.), και επιλεγόταν ειδικά για κάθε κοπάδι ένα συγκεκριμένο τμήμα του βοσκότοπου. Ο διαχωρισμός αυτός των βοσκοτόπων σε τμήματα, στα οποία έβοσκαν ορισμένα κοπάδια ανάλογα με την ποσότητα και ιδιαίτερα την ποιότητα της βοσκήσιμης ύλης, διαφύλαξε τους βοσκότοπους από την υποβάθμιση (Πετμεζάς 2003).

Επίσης, η ύπαρξη κατάλληλης ηγεσίας με σεβασμό στη γνώση και τη συμμετοχή των χρηστών σαφώς υπήρξε σημαντικό στοιχείο της επιτυχίας του τσελιγκάτου. Το γενικό πρόσταγμα κατανομής των κοπαδιών στο χώρο των βοσκοτόπων το είχε ο τσέλιγκας, συνήθως μετά από συζήτηση και σε συμφωνία με τα υπόλοιπα μέλη, των οποίων η γνώμη ήταν σεβαστή και στηρίζονταν σε πολύ καλή γνώση της οικολογίας και των παραγωγικών δυνατοτήτων της περιοχής. Για παράδειγμα, ποτέ δεν θα επιτρεπόταν η βόσκηση σε ένα βοσκότοπο, αν η βλάστηση δεν είχε ακόμα ετοιμαστεί και αναπτυχθεί σε σημείο ώστε να μην προκληθούν ανεπανόρθωτες ζημιές (Παπαναστάσης 2003). Ακόμα, το γεγονός ότι τα ίδια τα μέλη της ομάδας ήταν η βασική μονάδα λήψης των αποφάσεων, αποφασίζοντας από κοινού για όλα τα σημαντικά θέματα στη διαχείριση του πόρου, φανερώνει έναν αξιοσημείωτο βαθμό ευελιξίας και αυτονομίας αλλά και ευκολίας στην επιβολή κανόνων (Αρσενίου 1972).

Επιπλέον, η λειτουργία του θεσμού του τσελιγκάτου σε σχεδόν κλειστό σύστημα είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη ελάχιστων σχέσεων με την εκχρηματισμένη οικονομία. Έχοντας πλήρη αυτάρκεια ως προς τα κτηνοτροφικά προϊόντα, το τσελιγκάτο προμηθευόταν τα υπόλοιπα αναγκαία αγαθά από τους χωρικούς των περιχώρων στη βάση της ανταλλαγής ειδών. Η ομάδα λοιπόν είχε

χαμηλό επίπεδο συνάρθρωσης με τις εξωτερικές αγορές και μπορούσε να συνεχίζει να υπάρχει ακόμα και χωρίς την εξωτερική οικονομία (Δαμιανάκος 2002).

Η ομογένεια των μελών του τσελιγκάτου (καθ' ό τι είχαν ίδια εθνικότητα, θρησκεία, γλώσσα, αντιλήψεις, αξίες), η ύπαρξη στενών κοινωνικών σχέσεων και συγγενικών δεσμών συντέλεσε στην ανάπτυξη σχέσεων εμπιστοσύνης και συνεργασίας μεταξύ τους και στη δημιουργία μια σχέσης αλληλεξάρτησης, που εξασφάλισε την επιβίωση αυτού του θεσμού για μια τόσο μακρά χρονική περίοδο (Νιτσιάκος 1995).

Ένας ακόμα παράγοντας, ο οποίος αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τη διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών και πληρείται στην περίπτωση του τσελιγκάτου είναι αυτός της επικάλυψης μεταξύ της περιοχής κατοικίας της ομάδας των χρηστών και της θέσης του πόρου. Συγκεκριμένα οι χρήστες έμεναν σε τετράπλευρες καλύβες κοντά στους βοσκότοπους, τις οποίες κατασκεύαζαν οι ίδιοι. Έτσι, κάθε ομάδα συγκροτούσε με τις καλύβες της ένα πραγματικό συνοικισμό σε πλήρη αρμονία με τον πόρο (Αρσενίου 1972).

Από το παράδειγμα του τσελιγκάτου αντιλαμβανόμαστε ότι υπάρχουν και στην Ελλάδα θεσμοί αυτοδιαχείρισης των κοινών που έχουν επιβιώσει για μακρά χρονικά διαστήματα από ομάδες ατόμων που κατάφεραν να θεσπίσουν κανόνες προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες αλόγιστης χρήσης και να προστατεύσουν τον πόρο. Συνολικά εκτιμούμε ότι το τσελιγκάτο ως θεσμός αυτοδιαχείρισης των κοινών βοσκοτόπων μπορεί να χαρακτηριστεί ως επιτυχημένος.

Η παρακμή του τσελιγκάτου άρχισε με την ίδρυση των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια (Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913), όπου περιορίστηκαν οι μετακινήσεις μεγάλων κοπαδιών. Καίριο χτύπημα υπήρξε η αγροτική μεταρρύθμιση (1917) με την κατάργηση των τσιφλικιών και την διανομή της τσιφλικικής γης σε πολλούς μικρούς ιδιοκτήτες, αυξάνοντας σημαντικά τα συναλλακτικά κόστη (transaction costs) στην ενοικίαση των βοσκοτόπων και μειώνοντας τη διαθέσιμη βοσκήσιμη γη. Περαιτέρω κατάτμηση και ιδιωτικοποίηση της γεωργικής γης (και συνεπώς μείωση της διαθέσιμης γης για βόσκηση) επήλθε μετά το 1922, με την εγκατάσταση και αποκατάσταση (διανομή δημόσιας γης) των προσφύγων από τη Μικρά Ασία (Sivignion 1992). Σε μια προσπάθεια διατήρησης της παραγωγικής μονάδας του τσελιγκάτου, η ελληνική πολιτεία παρείχε μια σειρά από μέτρα στήριξης (πιστωτικές παροχές από το κράτος), αλλά οι ευρύτερες κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές και αλλαγές στο παραγωγικό πρότυπο της χώρας (εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση, κτλ)

οδήγησαν αργά αλλά σταθερά στη εγκατάλειψη της κτηνοτροφίας και την κατάλυση του θεσμού (Νιτσιάκος 1995, Ζουμπουλάκης 2005, Τσακανίκα και Ισπικουδης 2006).

5. Συμπεράσματα

Τα προβλήματα που σχετίζονται με την αποτελεσματική διαχείριση των κοινόκτητων πόρων ή κοινών και την επίτευξη της μακροχρόνιας οικονομικής τους βιωσιμότητας απασχόλησαν επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Για να επιλυθεί το πρόβλημα των πόρων ανοιχτής πρόσβασης και να αποφευχθεί η «τραγωδία των κοινών» είναι αναγκαία η θέσπιση μιας κατάλληλης δομής διακυβέρνησης που καθορίζει, κατανέμει, ελέγχει και επιβάλλει περιουσιακά δικαιώματα στους ενδιαφερόμενους. Μεταξύ των πλαισίων ρύθμισης της κρατικοποίησης και της ιδιωτικοποίησης, μέσα από τα αποτελέσματα μιας ολοένα αυξανόμενης βιβλιογραφίας διαπιστώνονται εμπειρικά ολοένα και περισσότερες περιπτώσεις αυτοδιαχείρισης των χρηστών με θεαματικά αποτελέσματα για την ποιότητα και μακροβιότητα του διαχειριζόμενου πόρου.

Η σαφής υπεροχή της αυτοδιαχείρισης ή κοινοτικοποίησης ως δομή διακυβέρνησης για την αποφυγή της τραγωδίας των κοινών γίνεται εμφανής με τη μελέτη περίπτωσης του ιστορικού θεσμού του τσελιγκάτου. Σημαντικοί παράγοντες που κατέστησαν δυνατή την εδραίωση του τσελιγκάτου ως αποτελεσματική δομή διαχείρισης για την εποχή του αποτέλεσαν: η υψηλή οικονομική εξάρτηση των χρηστών από τον πόρο, ο ξεκάθαρος καθορισμός των μελών της ομάδας, τα σαφώς προσδιορισμένα όρια και βοσκοϊκανότητα του πόρου, τα χαμηλά κόστη διαχείρισής του, η συμμετοχή των χρηστών στον καθορισμό και στην επιβολή κανόνων και κυρώσεων, η δημιουργία απλών κανόνων για τη ρύθμιση της οικειοποίησης, η αξιόπιστη δέσμευση των χρηστών στους θεσμούς, η ευελιξία στη διαμόρφωση των θεσμών, οι αποτελεσματικοί μηχανισμοί αποκλεισμού μη εξουσιοδοτημένων ατόμων από την οικειοποίηση του πόρου, η κοινωνικο-πολιτισμική ομοιογένεια των χρηστών, και η ύπαρξη ισχυρού θεσμικού και κοινωνικού κεφαλαίου στην περιοχή. Συστηματικοί έλεγχοι εμπόδισαν τόσο την υπερβολική βόσκηση όσο την πιθανότητα οικειοποίησης του πόρου από άτομα εκτός της ομάδας. Ως αποτέλεσμα οι χρήστες διέθεταν όχι μόνο κίνητρα αλλά και τη δυνατότητα (λόγω της κυριαρχίας τους στο χώρο του βοσκότοπου) να προστατέψουν και να βελτιώσουν τον πόρο αναπτύσσοντας θεσμούς κατάλληλους και λειτουργικούς.

Εν κατακλείδι, από την ύπαρξη αυτής της περίπτωσης συμπεραίνουμε ότι η

λύση της αυτοδιαχείρισης μπορεί, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, να αποτελέσει την χρηστότερη επιλογή διαχείρισης για την μακροχρόνια διατήρηση του πόρου. Η ύπαρξη ομάδων χρηστών, σαν αυτή του τσελιγκάτου, που μοιράζονται τα οφέλη και είναι οι ίδιοι υπεύθυνοι για την οργάνωσή τους και τη διαμόρφωση θεσμών διαχείρισης έχουν σαφώς καλύτερα αποτελέσματα, λόγω των κινήτρων που δημιουργούν στους χρήστες για σεβασμό αλλά και βέλτιστη χρήση του πόρου.

Ολοκληρώνοντας την εργασία αυτή γίνεται εμφανής η αξία τέτοιων παραδοσιακών δομών αυτοδιαχείρισης για την αποτελεσματική χρήση, αξιοποίηση και διατήρηση των κοινών πόρων. Σαφώς οι θεσμοί που αναπτύχθηκαν στο τσελιγκάτο, ήταν μοναδικοί εκφράζοντας τις συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτιστικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής και έτσι δύσκολα μπορούν αυτούσια να μεταφερθούν σε άλλες περιοχές ή να αναπαραχθούν στο χρόνο. Ωστόσο η εμπειρία που μας κληροδοτούν μπορεί να αποτελέσει μια στέρεη βάση για συζήτηση, σχεδιασμό και υλοποίηση ανάλογων δομών διακυβέρνησης και αυτοδιαχείρισης των κοινών, που φαίνεται να ξεπερνούν σε αποτελεσματικότητα τις απλουστευτικές και στείρες πρακτικές της κρατικοποίησης και της ιδιωτικοποίησης.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Adhikari B. (2001). Property rights and natural resources: Impact of common property institutions on community-based resource management, Third Annual Global Development Network Conference, Rio de Janeiro, Brazil, 9-12-2001.
- Agrawal A. (2001). Common property institutions and sustainable governance of resources, *World Development*, **29**(10), 1649-1672.
- Agrawal A. (2003). Sustainable governance of common-pool resources: Context, Methods, and Politics, *Annual Review of Anthropology*, **32**, 243-262.
- Baland J.M. and Platteau J.P. (1996). *Halting Degradation of Natural Resources: Is There a Role for Rural Communities?*, Oxford: Clarendon.
- Coase R. (1960). The Problem of Social Cost, *Journal of Law and Economics*, **3**(1), 1-44
- Feeny D., Berkes, F., McCay B., and Acheson J. (1990). The Tragedy of the Commons: Twenty-Two Years Later, *Human Ecology*, **18**(1), 1-19.
- Hardin G. (1968). The Tragedy of the Commons, *Science*, **162**, 1243-1248.
- Hatziminaoglou I. (2005). Epire et Epirotes: Un trajet dans l' espace et le temps, dans

- les sociétés montagnardes, Animal production and natural resources utilisation in the Mediterranean mountain areas, EAAP publication, No.115.
- Ostrom E. (1990). *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*, Cambridge: Cambridge University Press
- Ostrom E. (2006). The value-added of laboratory experiments for the study of institutions and common-pool resources, *Journal of Economic Behavior and Organization*, **61**, 149-163.
- Ostrom E., Burger J., Field C.B., Norgaard R.B., and Policansky D. (1999). Revisiting the Commons: Local lessons, global challenges, *Science*, **284**, 278-282.
- Wade, R. (1987). The management of common property resources: collective action as an alternative to privatization or state regulation, *Cambridge Journal of Economics*, **11**(2), 96-106.
- Wade R. (1988). *Village Republics: Economics Conditions for Collective Action in South India*, Oakland: ICS Press.
- Walker J.M., Gardner R. and Ostrom E. (1990). Rent Dissipation in a Limited- Access Common- Pool Resource: Experimental Evidence, *Journal of Environmental Economics and Management*, **19**, 203-211.
- Williamson, O.E. (1975) *Markets and Hierarchies*, New York: Free Press.
- Williamson, O. E. (1985) *The Economic Institutions of Capitalism*, New York: Free Press

Ελληνική

- Αικατερινίδης Γ., Αλεξάκης Ε., Γιατράκου Μ.Ε., Θανόπουλος Γ., Σπαθάρη- Μπεγλίτη Ε., Τζάκης Δ. (2002). *Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος στην Ελλάδα 2: Οι Νεότεροι Χρόνοι, Ο Νεότερος Λαϊκός Βίος*, Τόμος Α΄ , Πάτρα: ΕΑΠ.
- Αρσενίου Λ. (1972). *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα.
- Ασδραχάς Σ.Ι. (2003). *Ελληνική Οικονομική Ιστορία: ΙΕ΄- ΙΘ΄ Αιώνας*, Τόμος Α΄, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς: Αθήνα.
- Varian H. (2006). *Μικροοικονομική: μια σύγχρονη προσέγγιση*, Τόμος Β΄, Αθήνα: Κριτική.
- Δαμιανάκος Στ. (2002). *Από τον χωρικό στον αγρότη, η Ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Εξάντας – ΕΚΚΕ.
- Ζουμπουλάκης Μ. (2005). "Θεσμοί και μεταβολές την ελληνική οικονομία" στο Κόλλιας Χ., Ναξάκης Χ. και Χλέτσος Μ. (επιμ) *Σύγχρονες προσεγγίσεις της*

- ελληνικής οικονομίας, Αθήνα: Πατάκης, σελ 19-66.
- Κανδρέλης Σ.Σ. και Παπαναστάσης Β.Π. (2006). Υποβάθμιση των λιβαδιών στην Ελλάδα: Η περίπτωση της δυτικής Ηπείρου, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 5ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία ξηροθερμικών περιοχών, Ηράκλειο Κρήτης, 1-3 Νοεμβρίου 2006.
- Καποτάς Π.Σ. (2010). Οι επιπτώσεις του καθεστώτος χρήσης των λιβαδικών εκτάσεων, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Δασολογίας και Φυσικού Περιβάλλοντος.
- Μακέδος Ι. (2001). Προβλήματα από την άσκηση της λιβαδοπονίας στο χώρο της Μακεδονίας, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 2ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Η Λιβαδοπονία στο κατώφλι του 21ου αιώνα, Ιωάννινα, 4-6 Οκτωβρίου 2000.
- Μακρής Ι. (2002). Δασική Νομοθεσία, 2^η έκδοση, Σακκουλάς: Κομοτηνή.
- Μπριασούλη Ε. (2003). Τα "κοινά"- πόροι συλλογικής ιδιοκτησίας και συλλογικής ευθύνης: έννοιες, προβλήματα και το ζήτημα διαχείρισής τους, *Αειχώρος*, 2(1), 36-57.
- Νιτσιάκος Β. (1995). *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Παπαναστάσης Β.Π. (1995). Σχέσεις κτηνοτροφίας και φυσικού περιβάλλοντος στον ορεινό και ημιορεινό χώρο, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου «Κτηνοτροφική Πολιτική – Θέσεις Προσανατολισμού», Θεσσαλονίκη.
- Παπαναστάσης Β.Π. (2003). Οικολογία και διαχείριση των ψευδαλπικών λιβαδιών, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 3ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία και ανάπτυξη ορεινών περιοχών, Καρπενήσι, 4-6 Σεπτεμβρίου 2002.
- Πετμεζάς Σ.Δ. (2003). *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19ο αιώνα: Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Sivignion M. (1992). *Θεσσαλία: γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, Μετάφραση: Γιούλη Αναστασοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας.
- Τσακανίκα Β. και Ισπικούδης Ι. (2006). Η ημινομαδική κτηνοτροφία ως κύρια οικονομική δραστηριότητα των Βλάχων της Β. Πίνδου, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 4ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβάδια των πεδινών και ημιορεινών περιοχών: Μοχλός ανάπτυξης της υπαίθρου, Βόλος, 10-

12 Νοεμβρίου 2004.

Τσιώρας Π.Α., Μαντζάνας Κ. και Παπαναστάσης Β.Π. (2006). Κτηνοτροφία και ερημοποίηση στην περιοχή της Μεσογείου, Εργασία που παρουσιάστηκε στο 5ο Πανελλήνιο Λιβαδοπονικό Συνέδριο: Λιβαδοπονία ξηροθερμικών περιοχών, Ηράκλειο Κρήτης, 1-3 Νοεμβρίου 2006.